

Hladká, Zdeňka

[Martincová, Olga a kol. Nová slova v češtině: slovník neologizmů]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1999, vol. 48, iss. A47, pp. 209-213

ISBN 80-210-2098-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101549>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚJC. Z vážných rodinných a zdravotních důvodů odchází v r. 1977 do důchodu, aby se mohl více věnovat své těžce nemocné manželce, jež v r. 1980 skonala.

Ve druhé části (s. 43–111) jsou shromážděny zdravotice osmi vědeckých institucí a kolektivů (včetně dvou zahraničních) a čtyřiatřicet pozdravů a vzpomínek jubilantových odborných přátel a kolegů jak z tuzemska (19), tak ze zahraničí (15, a sice čtyři ze Slovenska, tři z Německa, dva z Dánska, dva z USA, po jednom z Polska, Rakouska, Ruska a Švédska). I to výmluvně svědčí o zcela mimořádném celosvětovém ohlasu jubilantových prací. Obsah zdravotic a vzpomínek lze lakonicky shrnout do těchto slov: vzdání holdu vynikajícímu vědci a vyjádření upřímných díky skromnému, dobrému člověku.

Třetí část (s. 113–218) tvoří výbor z cizojazyčných studií M. Dokulila — ať již přeložených, nebo původních — a doplňuje tak soubor jubilantových prací z prvního svazku. Je to těchto sedm studií: *Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax*, s. 115–124, z r. 1964, *Zur Frage der Stelle der Wortbildung im Sprachsystem*, s. 125–134, z r. 1968, *Zur Frage der Konversion und verwandter Wortbildungsvorhänge und -beziehungen*, s. 135–158, z r. 1968, *Zur Frage der sog. Nullableitung*, s. 159–170, z r. 1968, *Struktura postosnovnogo slovoobrazovatel'nogo formanta*, s. 171–178, z r. 1987, *The Prague School's Theoretical and Methodological Contribution to „Word Formation“ (Derivology)*, s. 179–212, z r. 1994 a *Zur Frage der Norm der Schriftsprache und ihrer Kodifizierung*, s. 213–218, z r. 1971, česky vyšlo už v r. 1952. Knihu uzavírá ediční poznámka na s. 219.

Závěrem můžeme konstatovat, že jde o vskutku záslužný počín vydavatelů. Pečlivým redakčním i grafickým zpracováním — oba díly jsou opatřeny i fotografiemi jubilanta — na náležité úrovni utčili význačný životní mezník našeho velkého jubilanta. Při této příležitosti nemohu nevyslovit své hluboké politování, že se patrně nějakým hrubým nedopatřením údaje o životě a díle M. Dokulila nedostaly do biograficko-bibliografického slovníku *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760*, SPN 1972, uvážíme-li, že náš jubilant nesporně patřil již od šedesátých let k našim nejpřednějším bohemistům.

Jiří Jiráček

Kolektiv autorů pod vedením Olgy Martinové: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Academia, Praha 1998, 356 s. (ISBN 80–200–0640–0)

Slovní zásoba češtiny prošla v důsledku společenských změn posledního desetiletí neobyčejně bouřlivým vývojem. Kolektiv autorů z lexikografického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR se pokusil zpracováním rozsáhlého souboru neologizmů z let 1985–1995 tento vývoj co nejdetailněji zmapovat. S poněkud odlišnými cíli zaznamenaly proměny současného lexika už dvě práce z roku 1994: doplněné vydání *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* a především knížka Z. Poštolkové a B. Sochové *Co v slovnících nenajdete*. Nový slovník se s těmito díly částí hesel překrývá, zachycuje však vrstvu neologizmů ve větší úplnosti.

Nová slova v češtině (dále jen NSČ) obsahují téměř 4600 výkladových hesel, opírajících se o více než 70 tisíc excerpt. Vzhledem k dominantnímu postavení publicistiky v tvorbě i šíření nových lexikálních jednotek byl materiál pro slovník čerpán zejména z novin a časopisů, okrajověji též z mluvené publicistiky. Excerptce zahrnovala i beletrii, populárně-odbornou literaturu apod.

Slovník zaznamenává nové lexikální jednotky vzniklé všemi základními pojmenovacími postupy. Dokumentuje nárůst přejatých i kalkovaných slov (*talkshow*, *myš* 'přídavné zařízení počítače'), ukazuje postup adaptace cizích výrazů v češtině (*leader* — *lídr*, *manager* — *manažer*, *manažerka*, *manažerský*, *manažerství*...), přináší přehled o nových víceslovných jednotkách (*horké peníze*, *hra na chytrou horáckyni*), o produktivních způsobech tvoření složených a odvozených slov (viz níže), o zkratkách a zkratkových slovech (*HIV*, *píštěčko*), zachycuje nové významy (*editor* 'počítačový program umožňující editaci textů', *lakmus* 'měřítka, ukazatel něčeho'). Uvádí též slova, která se po několika desetiletích „nedobrovolného odsunu“ vrátila do veřejné komunikace (*kancléř*, *koloniál*).

NSČ referují v pestrém a širokém záběru o relevantních trendech současné dynamiky slovní zásoby češtiny. Pozorný čtenář může ze zaznamenaného materiálu vysledovat např. aktuální tendence v slovotvorných postupech: a) tvoření kompozit — často hybridních — s první nebo druhou částí vzniklou zkrácením přejatého slova a nabývající téměř funkce afixu, např. *ekoaktivista*, *ekobriketa*, *ekobyznys*, *ekofarma*, *ekojízdenka*, *ekojarmark*; *workoholik*, *jablkoholik*, *jidloholik*; b) nadměrné denominativní odvozování sloves z domácích i cizích základů, např. *dozorovat*, *embargovat*, *internetovat*, *licencovat*, *mejdanovat*, *místenkovat*, *myšovat*; c) perfektivizaci obouvidových přejatých sloves pomocí domácích prefixů, např. *naangažovat*, *nanominovat*, *zdigitalizovat*, *zresetovat*, *vylustrovat*, *vyponzorovat*.

NSČ zachycují také vznik a vývoj lexika v nových komunikačních oblastech. Neologizmy týkající se práce s počítači např. ukazují, jak rychlý nárůst lexikálních jednotek v tomto úseku slovní zásoby přináší s sebou i jejich neustálenost, kolísání a variabilitu formy, neujasněnost funkčně-stylové příslušnosti apod. (srov. odvozeniny od slova *internet*: *internaut* / *internetonaut* / *interneták* / *internetér* / *internetista*; *internet* / *internetovský* / *internetový* / *internetský*; *internetově* / *internetovsky* / *internetsky*; *internetovat*; *internetění*).

Z NSČ je možno získat řadu dalších zajímavých informací o proměnách českého lexika, čtenář si je však jistě vyhledá sám. Zamysleme se spíše nad způsobem zpracování neologizmů v tomto slovníku, eventuálně nad jejich výběrem.

NSČ nepatří k dílům, na něž by byl český čtenář — vychovaný tradicí normativních výkladových slovníků — připraven. V tomto slovníku se vedle sebe nacházejí výrazy frekventované i jednorázově užitě, perspektivní i neperspektivní (o perspektivitě ve většině případů rozhodne teprve čas), vynucené společenskou pojmenovací potřebou i motivované pouze okamžitou snahou o individuální originalitu a nekonvenčnost vyjadřování. Najdeme v něm doklady výrazných dobových tendencí v pojmenovacích postupech i výsledky jazykových nahodilostí. Souhrnně by se dalo říci, že NSČ jsou relativně přesným obrazem toho, čeho všeho je současný jazyk v lexikální rovině schopen, a to v pozitivním i negativním smyslu.

Všechny nové výrazy autoři pouze registrují, popisují jejich význam a kontextová užití, zásadně je však neklasifikují z hlediska spisovnosti, nevyjadřují se ke vhodnosti či nevhodnosti jejich tvoření apod. Uvádějí jen (tam, kde je to možné) charakteristiku typu komunikace, případně komunikační oblasti, pro něž je zaznamenaný neologizmus příznačný. Zvolený přístup k zpracování nové vrstvy slovní zásoby odpovídá její specifičnosti, pravděpodobně však bude v českém prostředí přijímán s určitými rozpaky, do jisté míry znásobenými i faktem neexistence velkého normativního slovníku soudobého jazyka. Čtenář — nenacházející oporu jinde — bude v slovníku neologizmů hledat poučení, jakým způsobem se má orientovat v množství nových výrazů, co může považovat za užitečné pro kultivované vyjadřování apod.

Takovéto percepce díla nechtěně přispěly i sami autoři NSČ, a to tím, že nenormativnost slovníku dostatečně nezduřazili. V základní informaci na zadní desce knihy není v tomto smyslu žádná zmínka, v samotné práci se o nenormativnosti explicitně hovoří v jediné větě (s. 12). Hned

následující větu však může čtenář neodborník chápat téměř protichůdně: „Na druhé straně nelze nevidět, že slovníky nových slov, pokud nejsou jen příležitostnou kolekcí, hrají jistou úlohu nejen při přetváření jazykové normy, ale i při její stabilizaci.“ Také při uvádění kritérií pro výběr neologizmů do NSČ jmenují autoři na prvním místě hledisko „současné spisovné komunikace“ (s. 14). Domníváme se, že vzhledem ke čtenářskému očekávání a dosavadní zkušenosti měla být specifická domněnka NSČ osvětlena více. Např. tím způsobem, že by v úvodu slovníku byla obsažena stručná analýza shromážděného lexika, v níž by mj. zřetelně zaznělo (i s příklady) upozornění, že zdaleka ne všechny uvedené neologizmy jsou vhodné např. pro spisovné vyjadřování.

Zamyšlení si zaslouží také zařazení okazionalizmů do NSČ. Autoři se rozhodli vyjít z širšího pojetí neologičnosti, tj. zahrnout do slovníku i jednorázově užití výrazy. K jejich výběru uvádějí (s. 14): „...příležitostně (jednorázově) užití výrazy jsou zařazeny v případě, že představují jisté vývojové tendence.“ Interpretujeme-li toto poněkud vágně formulované kritérium tak, že do slovníku měly být začleněny pouze okazionalizmy, které relevantně dokládají významnější dobové pojmenovací trendy, domníváme se, že mu některé výrazy neodpovídají, a mohly být proto ze souboru neologizmů vyloučeny (např. *cvakálek*, *lehkoživka*, *nutič*, *otaškovaný*, *pneumatikóza*, *poslužbí*, *povlávač*, *výročista*, *zápecitost* apod.).

Při zvažování, zda příležitostné výrazy do slovníku neologizmů vůbec patří, je třeba vzít v úvahu i to, že jejich tvorba bývá v některých oblastech (např. v publicistice, která je v NSČ zastoupena nejvíce) často motivována pouze snahou o neotřelé vyjadřování v rámci jedinečného aktuálního projevu. Protože takové výrazy nemívají ambice na další rozšíření v úzu (i když samozřejmě není vyloučeno, že se některé z nich stanou po jistou dobu objektem napodobování, srov. *jakobýnismus*, *prevítizace*), jejich zachycování v slovnících neologizmů je diskutabilní. Stejně diskutabilní je zaznamenávání jednorázově užitých výrazů z běžné mluvy, zejména různých slovotvorných „inovací“, které mohou být pouze výsledkem momentálního „výpadku“ jazykové kompetence mluvčího. Zmíněné důvody, k nimž lze zařadit i riziko náhodnosti zachycení okazionalizmů vzhledem k omezenosti excerpované materiálové základny, vedou k úvaze, zda by adekvátnější obraz nové slovní zásoby nepodal výběr neologizmů opírající se o kritérium opakovaného výskytu. Je však na druhé straně třeba přiznat, že i okrajové okazionalizmy vypovídají přinejmenším o kreativité jazyka. (V souvislosti s okazionalizmy bychom ještě chtěli připojit poznámku, že v NSČ lze nalézt i řadu výrazů, které vypadají jako příležitostné, ale nejsou takto označeny, např. *baječ*, *feminální*, *fundamentál*, *kanalizovat* — *společenské napětí*, *odpírač*, *poslužbí*. Nejde-li o okazionalizmy, bylo by v podobných případech patrně vhodné uvést více než jeden příklad užití.)

S problematikou výběru neologizmů do NSČ souvisí také netradičně široké pojetí víceslovných jednotek v tomto díle. V samostatných heslech jsou zpracována i taková slovní spojení, jaká bývají ve většině slovníků — alespoň české provenience — uváděna spíše jako typické kolokace (z nichž nevyplývají nové specializované významy zúčastněných jednotek). Širší pojetí víceslovných jednotek je v NSČ ovlivněno i posunem hranic mezi jazykovým a nejazykovým (encyklopedickým) přístupem k zpracovávanému materiálu.

Jako samostatné jednotky jsou pojednána např. spojení *proces privatizace*, *privatizační proces*, *proces restituce*, *restituční proces*, *proces transformace*, *transformační proces*, přestože slovník zároveň uvádí — podle našeho názoru dostačující — samostatné heslové slovo *proces* (jehož význam a užití dokládá mj. i všemi výše jmenovanými příklady kolokací). Podobně se v NSČ vedle hesla *laserový* s významem ‘využívající laseru’ objevují samostatná hesla *laserová kosmetika*, *laserová show*, *laserová terapie*, *laserová tiskárna*. Samostatně jsou uváděna i další spojení, např. *antimonopolní úřad*, *centrum krizové intervence*, *inkoustová tiskárna*, *letní severská lyžařská kombinace*, *počítačová hra*, *podzemní církev*, *přenosný počítač*, *velkoplošná reklama*, *zóna volného obchodu* apod. Domníváme se, že např. existence technického rozdílu mezi laserovou a in-

koustovou tiskárnou nemusí být chápána jako věc jazyková a vést k vytvoření dvou slovníkových hesel s víceméně encyklopedickým výkladem významu.

Sami autoři své rozšířené pojetí slovníkové jednotky neaplikují zcela jednotně, např. spojení *antivirový program* (stejně tak *dekomprimační p.*, *komprimační p.*, *pakovací p.*, *protivirový p.*, *rezidenční p.*, *rozbalovací p.*, *rozpakovací p.*, *simulační p.*, *skenovací p.*) zpracovávají jako samostatnou jednotku vedle jednotky *antivirový (dekomprimační ...)*, zatímco obdobný případ *instalační program* uvádějí jen jako doklad typického spojení u hesla *instalační*.

Za netradiční je v NSČ možno považovat také zařazení několika proprií. Nejasné je především kritérium jejich výběru. U části uvedených příkladů jím patně bylo — vedle velké frekvence výskytu — uzuální chápání propria na hranici apelativnosti (např. *Greenpeace*, *Legoland*), u některých by se dalo říci, že dokumentují rozšíření určitého pojmenovacího typu (*Wallisgate*), místy se však zařazení propriaální jednotky do slovníku zdá být spíše náhodné (např. *Rodina lásky* = název sekty).

Na okraj úvah o výběru neologizmů do NSČ připojujeme otázku, zda do podobného slovníku nezbytně patří slova jako *haileyovka* (= kniha od A. Haileyo). Motivačně i slovtvorně se totiž jedná o relativně běžný pojmenovací typ (srov. *foglarovka*, *mayovka*, *verneovka*) a konkrétní obzazení fundujícího propria je ve vztahu k vývoji slovní zásoby víceméně irelevantní.

Pozornost si v NSČ zaslouží svým způsobem novátorské zpracování tzv. stylových charakteristik. Vzhledem k povaze materiálu se autoři rozumně rozhodli omezit používání tradičních striktních (i když stále vágně vymezených) stylových kvalifikátorů a nahradili je, případně doplnili komentovaným popisem (někdy však zbytečně variabilním, srov. v *profesní mluvě / v profesním vyjadřování*). Neologizmy jsou charakterizovány podle typu komunikace a komunikační oblasti užívání. Typem komunikace se rozumí způsob vyjadřování z hlediska sociálního (celospolečenská, běžná, profesní komunikace), komunikační oblasti jsou v NSČ vytyčeny podle charakteru lidské činnosti, při níž se daného výrazu nejčastěji užívá (sport, politika, reklama apod.). Drobné připomínky či otázky lze vznést spíše k jednotlivostem stylistického popisu. Proč např. slovo *krmič* 'kdo mluví naprázdno, nedůvěryhodně' má charakteristiky v *mluvě mládeže* a *slang*, zatímco např. slovo *boží* 'skvělý, senzační, fantastický' má charakteristiky v *mluvě mládeže* a *expr.* ? Domníváme se, že expresivní jsou oba výrazy a že mají i stejný (možná nulový) vztah k slangovosti. Podobných nejednotností lze v NSČ nalézt více, zejména v přisuzování příznaku *expr.* Jindy se bez jakéhokoli stylového kvalifikátoru i bez explicitní charakteristiky prostředí užívání objevují výrazy, které by si je pravděpodobně zaslouhovaly (např. *bionaut*, *bruselizace 1*, *minutovník*).

Několika slovy bychom se chtěli zmínit ještě o řazení jednotek v NSČ. Slovník v podstatě zcela eliminuje tzv. hnízdování, což sice není prostorově úsporné, avšak teoreticky zdůvodnitelné (zejména v slovníku neologizmů, který často zachycuje jen dotvoření některých — i paradigmatických — odvozenin k už dříve užívaným výrazům) a zejména (abychom též použili jeden z neologizmů) uživatelsky příjemné. Příjemné pro čtenáře je také řazení víceslovných jednotek. Jsou uváděny pod heslovými slovy, která odpovídají všem jejich plnovýznamovým komponentům. Výklad je podán u heslového slova totožného s prvním plnovýznamovým členem spojení. O úspornější metodě by snad bylo možno uvažovat pouze u některých spojení s variujícím členem, např. *frázem být / dostat se / mít / ocitnout se / zůstat v (do) hledáčku* se objevuje na šesti místech.

Poněkud méně vhodný se nám zdá způsob zachycení slovtvorných řad typu *diacukroví*, *diakompot*, *diasladidlo*, *diavýrobek* atd. Jako samostatná heslová jednotka je vždy zpracována opakující se část, např. *dia-*, a její uplatnění je dokumentováno poměrně rozsáhlým výčtem kompozit. Následně jsou všechny jednotlivé složeniny znovu zpracovány v samostatných úplných heslech. Nevýhodu vidíme v nadměrném opakování stejných údajů, v tom, že se vzhledem k abecednímu řazení slovníku mohou mezi hesla slovtvorné řady vklínit i jiná slova a porušit tak její kontinui-

tu, a také v tom, že užitý způsob vede k heslovému zpracování okrajových, případně jednorázově užitých výrazů (např. *diazeli, diskovýlet, jablkoholik*). Stojí za úvahu, zda by nebylo dostačující vytvoření jednoho hnízdového hesla, v němž by produktivnost popisovaného modelu mohla být doložena plným výčtem konkrétních realizací.

O řadě dalších aspektů zpracování neologizmů v NSČ by bylo možné ještě diskutovat, aniž by se pravděpodobně dospělo k jednoznačným závěrům a všestranně vyhovujícím řešením. I tento fakt však přidává problematice neologizmů na přitažlivosti.

Autorům NSČ je třeba poděkovat, že svým činem zpřístupnili širokému okruhu odborníků i laiků tak bohatý soubor nových lexikálních jednotek, otevřeli cestu k jejich hlubšímu studiu a v neposlední řadě že čtenářům umožnili nahlédnout do dílny jazyka a podívat se nad jeho kreativní silou. Lze jen doufat, že pravidelně vydávané slovníky neologizmů se i v českém prostředí stanou brzy samozřejmostí.

Zdeňka Hladká

Pleskalová, J.: Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Masarykova univerzita v Brně. Spisy Filozofické fakulty č. 317. Brno 1998, 158 str. (ISBN 80-210-1878-X).

Monografie Jany Pleskalové podává přehled utváření nejstarších českých osobních jmen. Rozumí jimi specifickou skupinu bohemik, tj. českých slov obsažených v cizojazyčných písemnostech z období, kdy ještě neexistovaly souvislé české texty, tedy do první poloviny 13. století. Vychází ze souboru asi 1670 osobních jmen, která podrobuje slovtvorné analýze. Jejím metodologickým východiskem je slovtvorná teorie M. Dokulila a jeho následovníků, zejména Šlosarův popis historické slovtvorby, a monografie J. Svobody o staročeských jménech a příjmeních. To se odráží v členění práce. Za úvodem následuje pojednání o rekonstrukci nejstarších českých osobních jmen. Těžiště monografie tvoří oddíly Kompozice a Derivace s kapitolami Prefixace a Suffixace. Podle kritéria, jímž je slovní druh fundujícího slova, jsou antroponyma rozdělena na desubstantivní, deadjektivní a deverbální. Po souhrnném zhodnocení všech poznatků, k nimž se autorka dopracovala, je připojen seznam literatury, pramenů a zkratk a značek. Příloha přináší abecední a retrográdní rejstřík analyzovaných jmen.

Osobní jména vznikla z potřeby individualizovat jedince. Tvoří svěbytnou pojmenovací soustavu, jež je ve staré češtině pokračováním systému praslovanského a kterou autorka označuje, ve shodě se Šlosarem, termínem *parasytém*. V sledovaném období byly v češtině běžné tři typy osobních jmen. Především to byla antroponyma složená ze dvou autosémantických základů (např. *Budivoj*), která byla příznačná pro příslušníky vyšší společenské vrstvy. Pro pojmenovávání ostatních lidí byla zpravidla volena jednoduchá antroponyma s jedním autosémantickým základem (*Krasen*), popřípadě jména derivovaná na pozadí některých typů apelativních (např. *Přemil, Grdoň*), nebo byla užívána antroponyma s jedním autosémantickým základem z jiných osobních jmen *parasytémovým* tvořením, tedy konkrétně tvořením založeným na pouhém napodobování struktur složených slov, popř. krácením kompozit typu *Bureš, Mach* apod.

Pro rekonstrukci nejstarších českých antroponym musela autorka řešit řadu problémů. Protože zápisy bohemik byly prováděny nejjednodušším primitivním pravopisem, bylo především potřebí správně zrekonstruovat jejich původní znění. Jen vynikající znalost staré češtiny včetně staročeských osobních jmen umožnila „vystopovat“ skutečné podoby prvních českých jmen.